

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 1/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынова атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.03.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Татсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».

Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022

*Подписано в печать 15.03.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.*

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana,
Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. Series -PHILOLOGY

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АҒАБЕКОВА Ж.А. ЖАЛМАХАНОВ Ш.Ш.	Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы.....	7
БАЙТИЛЕУОВА Ғ.А. ЕШИМОВ М.П. ДҮЙСЕНБАЕВА Р.И.	Фрейм арқылы сөздік қорды арттыру.....	21
ЕСІМСЕЙТОВ Б.Р.	Сыбайлас жемқорлық термині негізінде жасалған сөздерді аудару мәселелері.....	35
ЖАҚЫПОВ Ж.А., АМАҢДЫКОВ О.М.	Сөйлем құрамындағы ыңғайластырушы элементтер.....	46
ЗНАМБУЛОВА К.К. NOVRUZOVA N.	Information technology and the status of the development electronic dictionaries in turkish lexicography.....	57
КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Желі қолданушысының коммуникативтік типтері.....	71
МУНАТАИ К. DOSSYMBEKOVA R.O.	The social significance of internet vocabulary in chinese language.....	87
НҮРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Серікбол Қондыбай зерттеулеріндегі «Қырымның қырық батыры» жырлар циклі.....	102
РАЙНБЕКОВА Г.С.	Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері.....	113
РЫСБЕРГЕН Қ.Қ., УӘЛИ Н.М.	Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы.....	128
САҒЫНДЫҚҰЛЫ Б.	Ғалым Қ.Мамаділ көзқарасындағы тілдік бірліктің ойға қатысты мәндену сипаты.....	143

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Абайдың «Масғұт» поэмасындағы мотивтердің мифтік негізі және поэтикалық мәні.....	154
АЛИМБАЕВ А.Е.	Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы.....	167
АКТАНОВА Ш. АКТАНОВА А. АМАНГАЗЫКҰЛЫ М.	Gender issues in the transmission of the artistic image of women in the works of M. Auezov and E. Hemingway.....	179

ЖҰМАҒҰЛ С.Б.		
ШАЛҒЫНБЕКОВА А.Б.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-	
ЖҰМАҒҰЛ А.Б.	социофольклортану аспектісіндегі талдау.....	191
КАЛИЖАРОВА Ж.Т.		
МАДИБАЕВА К.К.	Эпистолярная проза как литературный феномен.....	202
КӘПҰЛЫ Д.	Ақыт Үлімжілұлы шығармашылығы және әдеби-	
САҒЫНАДИН Г.	фольклорлық интеграция.....	214
КОКБАС Ж.,	Зейнолла Сәнік шығармашылығындағы «Тұғырыл хан»	
КУРМАМБАЕВА К.С.	бейнесі.....	226
НУРГАЛИ К.Р.	Детская повесть Б. Сокпакбаева «Меня зовут Кожа»: от	
НУРМАНОВА Ж.К.	книги – до ремейка.....	236
СЕКЕЙ Ж.	«Аласты ойлап шыққан жас...» (Д.Әшімханұлының	
	«Жынды жел» әңгімесі негізінде).....	250
ТАГУДРЕТОВА Б.Б.	Жазушы Мархабат Байғұттың юморлық шеберлігі.....	261
ТҰРЫСБЕК Р.С.		
БАТАН С.	Жазушы еңбегі: жаңашыл бағыт пен көркемдік өріс.....	274

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

КУДАЙБЕРГЕНОВА К.Т.	Сыр сұлейлері шығармаларын оқытудың әдістемелік	
	ерекшеліктері.....	297

ҒАЛЫМ. ТҰЛҒА. ҚАЙРАТКЕР

ДӘУРЕНБЕКОВА Л.Н.	Қ.Ахметовтың ғылыми-педагогикалық қызметі.....	312

XҒТАР 16.16.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.09>

Г.С. РАЙНБЕКОВА

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: g.rainbekova@mail.ru)

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОНТЕКСТЕ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазақ тіл білімінде фразеологиялық антонимдерді зерттеудегі өзекті мәселелердің бірі – олардың контексте көрінуі. Соңдықтан фразеологиялық бірліктердегі антонимияны контексте қолданылу аясына қарай анықтау маңызды деп танымыз. Контекст – фразеологизмдердегі қарама-қарсылықтарды анықтаудың негізгі критерийлерінің бірі болып табылады. Фразеологиялық антонимдерді контекст ауқымында қарастыру, олардың стилистикалық қасиетін анықтауға, фразеологиялық бірліктердің арасында болуы мүмкін антонимдік өзара қатынастардың формаларын ажыратуға негіз бола алады. Фразеологизмдердің антонимдік қатынасы көркем шығарма тілінде айқын және нақтырақ болып келеді. Кез келген көркем туынды түрлі тілдік құралдар арқылы жүзеге асып, шығарманың маңызын арттыра түсері анық. Дәл осындай ерекше қасиетті фразеологиялық антонимдер де игереді. Адамның түрлі мінез-құлқына, әлеуметтік жағдайына, өміріне қатысты қарама-қарсы құбылыстарды салыстыру, тіпті табиғат құбылыстарының қарама-қарсы жағы жазушы шығармаларында фразеологизмдер арқылы шебер, дәл беріледі. Алайда, тіл білімінде антонимдердің контексте берілу қасиеті туралы пікірлер мен тұжырымдар тек лексикалық бірліктерге қатысты айтылған, топтастырылған.

Фразеологизмдер көркем шығарма тілін жандандырумен бірге, шығарма тіліне ұлттық колорит те береді. Фразеологизмдерді өз орнында жұмсай білу қалам қайраткерлерінің сөз қиюластыру шеберлігімен, халық тілі қазынасын қаншалықты игергендігімен ұштасып жатады.

Түйін сөздер: фразеологизм, контекст, бірлік, антонимдер, тіл, лексика.

Кіріспе. Лексиколог ғалымдардың лексикалық антонимдердің контексте берілу жолдарын топтастыруын келтіре отырып, фразеологиялық антонимдердің контексте көріну сипатын анықтасақ. Ғалым Ғ. Мұсабаев қазақ тіліндегі лексикалық антонимдердің контексте көрінуінің төмендегідей төрт түрін ұсынады:

- 1) Антонимдердің бір сөйлем ішінде қатар қолданылуы.
- 2) Іргелес сөйлемдерде қолданылуы.
- 3) Бірнеше антоним сөздердің бір сыңарларын одан кейін беру.

4) Антонимдерді аралас қолдану.

Ж. Мусин антонимдік контекстерді тұлғалық және мағыналық жағынан былайша топтастырады:

1) Жалпылық мәнде болатын антонимдік контекстер.

2) Тікелей қарама- қарсы мәнде болатын антонимдік контекстер.

3) Альтернативтік мәнде болатын антонимдік контекстер.

4) Философиялық ой түйіні, тұжырым, пікірретінде келетін антонимдік контекстер.

5) Антоним сөздер жеке, дара қолданылатын контекстер.

6) Антоним сөздер субъекті- предикаттық қатынаста болатын антонимдер.

7) Антонимдердің өзінің негізгі мағынасына тікелей қарсы мәнде жұмсалатын контекстер.

Контексте фразеологиялық антонимдерді орынды пайдалана білу өмірдегі құбылыстарды дәл суреттеп, әсерлі жеткізер шеберлік қырын танытады. Осы тұрғыда: «Жазушы кейіпкердің түсінігіндегі не сөзіндегі қайшылықтардан да үлкен контраст тудыруға шебер. Бұл жағдайда контраст жасаушы қарама-қайшылықтардың бір жағы– кейіпкер ойы, не сөзі де, екінші жағы–шындық», –деген дәйекті пікірді көркем проза тілін зерттеуші ғалым Б.Шалабаев айтқан болатын. Сондықтан да, контексте фразеологиялық антонимдерді ұтымды қолдана білу жазушы шеберлігімен тығыз байланысты. Олай болса, фразеологиялық антонимдердің көркем шығармада қолданылуына қатысты мысалдарды топтастыра келе, олардың контексте қолданылу формаларын анықтасақ.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ж.А. Жақыпов тілдегі контекстің екі деңгейін көрсетеді:

1) Тар көлемдегі контекст (сөз мағынасын айқындайтын белгілі бір сөйлем)

2) Кең көлемдегі контекст – синтаксистік күрделі бірліктер, тарау, абзац – бұлар сөйлем семантикасын айқындайды [1,23].

Біз ғалымның осы бөлуін басшылыққа ала отырып, фразеологиялық антонимдерді де:

1) Тар көлемдегі фразеологиялық антонимдік контекст;

2) Кең көлемдегі фразеологиялық антонимдік контекст деп қарастыруды ұйғардық.

Тар көлемдегі фразеологиялық антонимдік контексте антоним фразеологизмдер бір ғана сөйлем ішінде немесе іргелес сөйлемдерде беріледі: Бала кезімнен бірге өскен Сәуле момын, қой аузынан шөп алмас, ал мен болсам керісінше шаш ал десе бас алатын қыз едім («Ақ босаға»). Әке қаншама ағынан жарылдым дегенде де әлде бірдеңелерді бүгіп қалға (Р. Тоқтаров). Қызыл көз, жіп-жіңішке сырықтай, жирен майор қабағын түйе келіп ауыз бөлмеде шешіне бастады. Істің тынымды, таза істелгенін, әсіресе өзінің аяқ басатын жолына қиық

тақтай төселгенін көргенде қабағы ашылып, үш пленге майор болымсыз болса да жадырай қарады (Ж. Жұмаханов).

Осындағы бірінші сөйлемде қой аузынан шөп алмас ↔ шаш ал десе бас алатын, момын-пысық мағыналарын білдіріп тұрған қарсы мәндегі фразеологизмдер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылған. Екінші сөйлемде де дәл солай ағынан жарылу ↔ бүгіп қалу (сақтау) фразеологизмдері «бір нәрсені бүкпесіз айту» немесе «жасыру» деген қарама-қарсы қасиетке байланысты айтылып, бір ғана сөйлем ішінде антонимдік жұп болып тұр. Соңғы мысалдың алғашқы сөйлеміндегі қабағын түю фразеологизмі адамның көңіл-күйінің бір жақты көрінісі ғана, ал оның қарама-қарсы жағы оған іргелес сөйлемдегі қабағы ашылу фразеологизмі арқылы берілген.

Талқылау мен бақылау. Кең көлемдегі фразеологиялық антонимдік контексте антоним фразеологизмдер абзацта, шағын мәтін ішінде беріледі:

Үйдің іші азан-қазанболып, жоқтау айтқан әйелдердің дауысынан күңіреніп кетті. Үйге кірген Сейтек бастаған көңіл айтуға келген адамдар төрге келіп, жайылған көрпенің үстіне жайласты. «Артының қайырын берсін» – деп Сейтек құран оқи бастады. Үйдегі у-шу, жоқтау айту су сепкендей тоқтады (Ә. Шәріпов).

Мұнда автор оқиға желісіне орай қарсы мәнді фразеологизмнің бір сыңарын (азан-қазан болу) абзац басында қолданса, қарсы жағын абзац соңында (су сепкендей тоқтау) ұтымды пайдалана білген. Кейбір жағдайда абзац ішінде антоним фразеологизмдер лексикалық антонимдермен жарыса қолданылып, автордың белгілі бір құбылысты немесе адамның мінез-құлқын, қасиетін салыстыру барысында қолдану – контраст тудырудың тиімді жолы болып табылады: Табиғатынан салмақты, көпіртіп көп сөйлемейтін, ал анда-санда «ұрттап» алса, ауыздыға сөз, аяқтығажол бермейтін; көп күлмейтін, зәумен бір күлсе, ішек-сілесі қатып жас балаша мәз болатын; кім-кімдерге тас кескір сараң, кім-кімдерге жалғыз дәнді жарып берер жомарт; кеңсесіне отырған кезде, алдына келсе тістеп, артына келсе тебетін кезеп; ғұмыр жалғанда қара бақырдан қате жібермейтін сауысқаннан сақ, үй шаруасының қиюын қашырып алар олақ – міне, солай да, солай біздің Зәкең (О. Бөкей).

Байқағанымыздай көркем шығармадан алынған абзацта автор бір ғана адамға ғана тән қасиеттің қарама-қарсы жағын лексикалық, фразеологиялық антонимдер және қарсы мәндегі сөз тіркестер арқылы ұтымды бере алған, сөйтіп кейіпкердің бар болмысын анық ашып көрсеткен. Бұл жерде антонимдік мәнге ие болып тұрған мына жұптар:

Көп сөйлемейу ↔ ауыздығасөз, аяқтыға жол бермеу (еркін тіркес ↔ фразеологизм);

Көп күлмейу ↔ ішек-сілесіқатыпмәзболу (еркінтіркес ↔ фразеологизм);

Сараң ↔ жомарт (лексикалықантонимдер);

Сақ ↔ олақ (контекстік антонимдер).

Жинақталған мысалдар негізінде контексте фразеологиялық антонимдердің қолданылу ерекшеліктеріне қатысты төмендегідей түрлерін ұсынуға болады:

- 1) Фразеологиялық антонимдер бір сөйлемнің ішінде қатар қолданылады.
- 2) Лексикалық бірлікке фразеологизмнің антоним болуы
- 3) Контексте лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер қатар қолданылады.
- 4) Фразеологизмге синонимдік қатар құрған фразеологизмдердің қарсы мәнде жұмсалуды.
- 5) Контексте фразеологизмдердің жеке-дара қолданыла келе антонимдігінің көрінуі.
- 6) Контексте фразеологиялық бірлікке авторлық өзгеріске түскен фразеологизмнің қарсы мәнде жұмсалуды.
- 7) Тірек компоненті бар антоним фразеологизмдердің контексте берілуі.
- 8) Фразеологиялық антонимдер контексте фразеологизмнің мағынасын нақтылап, түсіндіріп тұратын сөздермен жарыса қолданылады.
- 9) Контекст ішінде екі фразеологиялық антонимнің параллель жүруі.

Фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуына қатысты бұл топтастырудың әр қайсысының мәнін ашып, жеке-жеке тоқталып өтсек.

1) Шынында Перизаттың **бауыр басып** қалғанын сезе тұра, жетім қыздың маңдайынан сипамай **сырт айналды** (Б.Иманғазина). Үнемі **асығыалшысынан түсіп** саудасы жүре қоюшы еді, бүгін күн ұзаққа **ісінің қырын кетуін** көрмеймісің (М.Сүндетов).

2) Мұндай контекстерде фразеологиялық антонимдер сөйлемнің ыңғайына орай қатар қолданылып тұр. Атап көрсетсек бірінші сөйлемдегі антоним фразеологизмдер **бауыр басу – сырт айналу**, екінші сөйлемде **асығы алшысынан түсу – ісі қырын кету** фразеологизмдері қарсы мәнде жұмсалған.

3) Контексте лексикалық бірлікке фразеологизмнің антоним болып келуі ұшырасады. Көркем шығарма тілінде бұл ерекшелік қарама-қарсылықты берудің өнімді жолы ретінде қолданылып жүр.

Мысалы: Жаңа Мүлік, Ақжандар келгенде қатты **қуанған** Құпия мына жаңа топты көргенде **көңілі құлазып** сала берді (С. Досанов). Мәрия да інісіне тартқан **көріксіз** қызғылт сары әйел еді. Күйеуі **үріп ауызға салғандай** әрлі жігіт-тін (М. Ысқақбай). Сен қазір **жуансың**. Мен болсам жастайымнан өмірім жалшылықта өткен, **сіңірі шыққан кедеймін** (Б. Тілегенов)

Бірінші сөйлемде адам эмоциясына қатысты қуану сөзіне мұңаю мағынасын білдіретін «көңілі құлазу» фразеологизмі антоним болып тұр. Екінші мысалдан да осыны аңғаруға болады. Мұнда үріп ауызға салғандай фразеологизмі әдемі, сүйкімді мағынасын білдіреді де көріксіз сөзіне қарсы мәнде жұмсалады. Үшінші сөйлемде жуан сөзіне сіңірі шыққан кедей фразеологизмі антоним болып тұр. Мұндағы жуан сөзі жіңішке сөзінің

антонимі ретіндегі мағынасында емес, ауыспалы мағынада тұр. Бұл сөйлемде жуан сөзі бай адамға қатысты айтылып, кедей мағынасында айтылатын сіңірі шыққан кедей фразеологизміне қарсы мәнде жұмсалған. Осы тұста фразеологизм контексте тек номинативті мағынасында тұрған сөзге ғана емес, ауыспалы мағынадағы сөзге де антоним болатынын аңғардық.

4) Лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдердің қатар қолданылуы (жарыса қолданылуы) да үнемі контексте көрініс табады. Бұл ерекшелік құрмалас сөйлемдерде немесе іргелес тұрған екі жай сөйлемде кездеседі.

5) Мысалы: Қуаныш деген өзгенің басындағы қайғысына қарамайтын арсыз нәрсе екен-ау, марқұмның денесін шығарғанда, жерлегенде өзгелер аһ ұрып күрсініп, ботадай боздағанда бұл екеуінің қуаныштары қойнына сыймаған еді (Т. Нұрмағанбетов). Әсіресе соңғы екі баладан кейін кепеден биіктеу болғанымен тамнан аласалау әлгі екі бөлмелі үйлері тым тарылып кеткен соң, тағы да бала-шағаларымен жабылып шуласып жүріп үлкендеу бір бөлме қосты да, үш бөлмелі үйде кейде ауыз жаласып, кейде қырық пышақ болып қырқысып балалары өсіп, ер жетіп жатты (Т. Нұрмағанбетов).

Мұндағы алғашқы сөйлемде қуану - қайғыру лексикалық антонимдері, сондай-ақ ботадай боздау – қуанышы қойнына сыймау антоним фразеологизмдері қатар қолданылған. Лексикалық пен фразеологиялық антонимдерде де қарама-қарсылық адамның эмоциясына қатысты айтылған. Екінші келтірілген сөйлемде аласалау - биіктеу – лексикалық антонимдер, ауыз жаласу – қырық пышақ болу – фразеологиялық антонимдер. Екі антонимдік жұп бір сөйлем ішінде қолданылған, алайда аласалау – биіктеу өлшемді салыстыру мәнінде қарама- қарсы қойылса, ауыз жаласу – қырық пышақ болу деген қарсы мәндегі фразеологизмдер адамның татуласу-араздасу сияқты әрекетіне қатысты берілген. Яғни лексикалық антонимдер мен фразеологиялық антонимдер бір ғана нәрсеге қатысты айтылмағанын аңғарамыз.

Контексте фразеологизмге синонимдік қатардағы фразеологизмдер антоним болып келуі де жиі қолданылады.

Мысалы: Күлшараның үлкен қызымен үнемі **керісіп қалушы** едік, екінші қызымен **шәй деспей, дәм-тұзымыз жарасайын** деп тұр-ау – деген ойды Үсентай әу бастан-ақ ойлаған (Т. Нұрмағанбетов). Бұл ішкі қалтасына қайта-қайта қол салып, ашудан **бұлқан-талқан болып, зығырданы қайнап** тұрғанда өзгелерге қосылып әлгіндегі қайыршылар да **ішек-сілелері қатқанша күлді** (Т. Нұрмағанбетов). **Айрандай ұйып, шәй деспей** отырған ерлі-зайыптыларды ақыры араздастырып тынды (О. Бөкей). Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, біріншісінде «керісіп қалу» (ұрысу, жанжалдасу мағынасын білдіреді) фразеологизміне «шәй деспеу», «дәм-тұзы жарасу» синонимдік қатардағы фразеологизмдері антоним болса, екінші сөйлемде «бұлқан -талқан болу», «зығырданы қайнау» – деген ашулану мәнін білдіріп тұрған

фразеологизмдер қатарына «ішек-сілесі қатқанша күлу» фразеологизмі қарсы мәнде келіп тұр. Соңғы сөйлемде синонимдік қатардағы фразеологизмдер «айрандай ұю», «шәй деспеу» болса, оған антоним ретінде «араздасу» сөзі қолданылған.

Фразеологиялық антонимдер жеке-дара қолданылатын контекстер. Қарсы мәндегі фразеологизмдердің мұндай сипатта көрініс табуы тілімізде өте жиі ұшырасады. Лексикалық антоним сөздер тілде үнемі бір-біріне қарсы мағынада жұмсалуды керек. Бұл шарт бұзылса, қарсы мәнге ие болғанымен сөздер антоним бола алмасы анық. Сондай-ақ қарсы мағыналы сөздер үнемі бір сөйлем ішінде жұп болып қолданылуы да шарт емес. Осы тұрғыда, антоним сөздер әр сөйлем ішінде жеке қолданылғанымен, оның одан антонимдік мәні жойылмайтындығын айтқан Ж. Мусин, бұл ойын былай деп түсіндіреді: «Біріншіден, антонимдер әрқашан бір-біріне қарсы мағынада жұмсалып қалыптасқан. Екіншіден, олар бір сапаның бір-біріне қарсы мағыналы, екі түрлі бағасының атауы болады. Үшіншіден, логиканың тұрғысынан алғанда антонимдер біртектес ұғымдардың ең шеткі екі мүшесінің атауы болады» [2, 77].

Синкретизм құбылысына «Тіл білімі сөздігінде» грек тілінде *synkretismos*, ағылшын тілінде *synkretism*, француз тілінде *synkretisme*, неміс тілінде *synkretismus* түрінде дыбысталып, әртүрлі айтылымдық тұлғалардың қызметтік бірлесуі, қарама-қарсылықтарды бейтараптандыру.

Таңбалаушы – адамдарды даралаудағы таңбаланушылардың сәйкес келуі, бір формада бірнеше мағыналардың берілуі. Мысалы, орыс тілінде *предложный падеж* әрі түсіндіру, әрі жатыс (мекен) септігі мағынасында, ал қазақ тілінде барыс септік әрі бағыттық, әрі мекендік мағынада қолданылуы [3,25] - деген түсінік берілсе.

1. Тілдің даму барысында қызметі әр басқа грамматикалық категориялар мен формалардың бір түрге үйлесіп сәйкестенуі. Мысалы, қазақ тіліндегі ілік септігінің жалғаулары бірде ашық, бірде жасырын тұрса да, білдіретін мағынасы бір. Сондай-ақ «күрекше» деген сөздегі –ше жұрнағының бірде зат есім, енді бірде үстеу мағынасын білдіруі де синкретизмге жатады. Қайсыбір ғалымдар синкретизмді грамматикалы омонимдерге жатқыза, екіншілері грамматикалық формалардың көпмағыналылығына жатқызады.

2. Бір-біріне қарама-қарсы жүйедегі тілдердің дифференциялды құрылымы мен семантикалық белгісіндегі өтпелі құбылыспен байланысты тіл өлшемінің қосарлануы. Бұған контаминация (аралық), диффузиялық (кіріккен), ауыспалы қолданым секілді әр алуан гибридті (будан) құрылым жатады. Синкретизмнің тікелей қозғаушы күшіне тілдік бірліктегі (единица) форма мен мазмұн арасындағы ара қатынас шығады. Әр деңгейдегі тілдің өз ерекшелігі бар. Ал синкретизмнің әр алуан деңгейдегі тіл мен сөйлеуге бірдей қатысты. Мазмұн жоспарындағы синкретизм сөйлеу жоспарындағы синкретизмге сүйенеді. Қайсыбір ғалымдар тілдің тілдің синтагмасына жататын

контаминациядан (сөздің дыбыстық ауысып қолданылуы), диффузиядан (араласу, ұласу) синкретизмді бөлектеп, оны тіл парадигматикасына жатқызады. Синкретизмді тілдің даму барысындағы жүйелі өзгеріспен байланыстырады» деп сипаттайды. Осы аталған еңбектердегі анықтамаларға сүйенсек, синкретизм құбылысы тілдің дамуы барысындағы сөздердің тұлғасын сақтай отырып, түрлі мағыналық сипатқа ие болуы деген қорытындыға келеміз. Яғни шығу тегі бір дыбыстық тұлғаның мағыналық жақтан бөлшектеніп, әр түрлі сөз таптары құрамынан орын алуы. Сөз мұндай қасиетке өзінің дамуы барысында мағыналық мүмкіндігінің кеңеюі, ұғымдардың жіктелуі, сондай -ақ құрылымдық жағынан күрделенуі арқылы қол жеткізеді.

Түбір, түбір сөз деп тіл білімінде дербес морфемаларға бөлінбейтін, тұтас күйінде ұғынылатын сөздің мағыналы бөлігі айтылады. Қазіргі қазақ тілінде тың, сауық (сауық-сайран), қарт, қария, айт, кел, кет тәрізді әр түрлі грамматикалық кластарға жататын сөздер түбір (жалаң түбір) ретінде танылады да, айтыс, келіс, кетіс, қартық, тыныш, сауықшыл тәрізді сөздер түбірлерден әр түрлі аффикстер арқылы жасалғандар туынды түбірлер немесе туынды сөздер деп қаралады. Алайда, қазіргі тілдегі түбір деп қаралатын, солайша ұғынылатын сөздерді өзара салыстырғанда, олардың өз арасында да кейбір алшақтықтар кездесетіндігі байқалады.

Мысалға мына сөздерді салыстырып байқайық: қарт, қария, кәрі – бұл үшеуіне ортақ болатын тек «қар» болады да, - т, - йа, - і, белгісіз қосымшалар, түбірге тікелей қатысы жоқ элементтер екені көрінеді.

Қазіргі қазақ тілінде, тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің едәуір тобы «мағынасыз» түбірлер мен «белгісіз» қосымшаларға ажырайтындығын көрсетеді [4,87].

Қазақ тілінің, жалпы түрлі тілдерінің, түбір морфемалары жайлы сөз қозғағанда, түбірдің фонетикалық құрылысы мен сипаты, аумақ-көлемі жайлы мәселеге соқпай өту мүмкін емес. Мәселе мынада: түркі сөздерінің түбір морфемасы бір буынды болып келеді. Сөйтіп түбір морфема бір жағынан буын ретінде де ұғынылады. Сондықтан да алғашқы түбір, негізгі түбір дейтін ұғымдар сол түбірді құрайтын буынның сипаты жайлы ұғыммен тығыз байланысты қаралып отырады.

Лексикалық қордың ұйтқысы бір буынды түбірлер болуы тек қана түркі тілдерінің емес, жалпы алтай тобына жататын тілдердің ортақ ерекшелігі, яғни байырғы түбірлердің бір буынды болып келуі ол тілдердің бәріне ортақ сипат екенін көрсетеді.

Бұл ерекшелік қазіргі түркі тілдерінің бойында да сақталған. Сөз таптары ыңғайынан қарастырғанда, етістіктер құрамында бір буынды түбірлердің саны екі буындыларға қарағанда әлдеқайда аз, бірақ сол азғана топ бір буындылар барлық етістіктердің ұйтқысы болып отырады [5,91].

Сонымен, байырғы түбір бір буынды, ал көп буынды түбірлердің

қалыптасуы мен орнығуы түркі тілдерінің, солардың ішінде қазақ тілінің, жалғамалылық заңы бойынша дамуының нәтижесінде көп буындыға айналып, кейін оның тұрақты құбылысқа ауысуы арқылы жүзеге асқан.

Қазіргі тілде екі буынды байырғы түбірлер ретінде қалыптасып кеткен сөздердің кейбірі байырғы түбір мен қосымшаға ажырайтыны байқалады. Келтірілген фактілерге қосымша мыналарға да назар салу мақұл: аршы, ашы, айық, үрік тәрізді етістіктерді арық, ашшы, үркек есімдерімен және айыр етістігімен салыстырғанда, ортақ түбірлер ар - , аш - , ай - , үр – шығады.

Дегенмен, екі буындылардың қалыптасуын да беріде болған деп қарауға болмайды. Егер хронологиялық жүйемен қарастырсақ, бір буындылармен қатар 2-3 буынды түрлердің актив қолданылуын V-VIII ғасырлар ескерткіштерінен ұшыратамыз. Орхон-Енисей тобына жататын ескерткіштер ішіндегі ежелгілерінің бірі, тарихи зерттеулерге қарағанда, Енисей ескерткіштері И.А. Батманов бір буындылармен қатар екі буынды түбірлердің, сондай-ақ үш буынды түбірлердің де ескерткіштері тілінен кездесетіндігін, бірақ бір буындылардың басымдылығын көрсетеді. Орхон ескерткіштерін зерттеуші Ғ. Айдаров ол жазбалар тілінде түбір зат есімдердің көбіне бір буынды, екі буынды болып отыратындығын көрсетеді. Ал, зат есімдердің үш буындылығы тек күрделі сөз ыңғайында ғана ұшырасатындығын айтады. Бірақ, Ғ. Айдаров зерттеуінше етістік түбірлер тек бір буынды, не екі буынды ғана болып келеді. Дегенмен, сол екі буынды етістік түбірлердің кейбірін түбір мен қосымшаға ажыратуға болатындығы байқалады. Ғ. Айдаров көрсететін уды (ұйықтау) етістігін сол жазбаларда кездесетін у есімімен салыстыруға болады, сонда соңғы – ды қосымша болып шығады. Сол сияқты йаса, тыңда, йоңыл етістіктерін де түбір (йас, тың, йан) қосымшаға ажыратуға әбден болады. Көне (жазба) ұйғыр жазбалары тілін жете зерттеген В.М. Насиловта ол ескерткіштер тілінде бір буынды, екі буынды түбірлердің аса мол екендігін, бірақ үш буынды түбірлердің өте сирек және олардың өзі де туынды түбір екендігін көрсетеді.

Алайда, В.М. Насилов келтіретін бір буынды, екі буынды (түбірлердің аса мол екендігін) өзара салыстыруға да болады. Сонда олардың біразының бір буынды түбірлер негізінде қалыптасқан екі буындылар екені байқалады.

Мысалы: ад (ат), ада (ата), сав (саз), сөзле (сөйле), тап (табыну), тапын (табыну), бы (ағаш), ығач (ағаш).

Сонымен бұл фактілер екі буынды түбірлердің, буын санының ұлғаюы өте ертеде Орхон-Енисей жазбалары дәуіріне дейін-ақ әбден орныққандығын дәлелдейді [6, 14].

Сондай-ақ, өзара мәндес жалбарын, жалын етістіктері де бір ғана түбірден тараған. Бірақ дербес қолданылатын жал, жалбар түбірлері жоқ, етіс қосымшаларымен жымдасқан жалбарын, жалын етістіктері ғана бар және бұлардың құрамында етіс қосымшасы өз мәнін жоғалтпаған. Оян, оят етістіктерін өзара салыстырудан да ежелгі түбірлердің етіс қосымшаларымен

бірігіп, белгілі бір ұғымды білдіретін сөздер ретінде қалыптасқанын көреміз. Тарихи тұрғыдан оян, оят етістіктері ояа-н, ояа-т, ояа-у элементтеріне ажырайды. Жан етістігі де өзімен түбірлес жақ етістігімен салыстырғанда «жа» ежелгі түбірі мен – н қосымшасына ажырайды. Қашқари: «йалды» етістігін беріп, оны «жанды» деп түсіндіреді де, «қыпшақша» деп белгілейді. Мұндағы – л етіс қосымшасы. Сонда жа (йа) түбірінің өз дербестігін жоғалта бастауы сол XI ғасырда-ақ қалыптаса бастаған құбылыс болып шығады.

Сонымен қатар – н тұлғалы етістіктерге негіз болған түбірлер қазіргі қазақ тілінде жеке қолданылмайды. Тек сол тарихи негіздердің құрамында ғана кездеседі. Олар бірақ көне түркі тілінде актив түбір болғандар. Кейбірінталдапкөрейік: сағын, сағыну, көнетүркітілінде: сақ – думать, считать, приниматьза что-либо..., сақын – думать, размышлять, представлять, сақынч – мысль, дума, размышление...»

Көне түркі тіліндегі бұл түбірдің көрсетілген тұлғаларының бәрі де қазіргі қазақ тілінде қолданылады, бірақ тек бастапқы түбір (сақ) сол қалпында дербес айтылмайды. Дербес қолданылып, жаңа сөзге база болу функциясы сағын, яғни түбір мен – н қосымшасының тұтасқан түрінде ғана орнығып қалған.

Байырғы түбірлердің бір сыпырасы –бы //і аффиксімен күрделенген. Фактілерге қарағанда, бұл аффикс арқылы күрделенген түбірлересімдер тобынан да, етістік тобынан да табылады. – бы аффиксі арқылы күрделенген кейбір байырғы сөздерді талдап көрейік: «жоры», көне түркі тілінде: «йор – объяснить, толковать» жор – ы. Қазақ тіліндегі негіз байырғы түбірдің мағынасын сақтап қалған. «Оқы» Радлов «Сөздігінде»: «Оқу – звать, приглашать, кричать, петь, читать» ал мұның өзі: «оқ –крик, голос, слово». Сөйтіп, бұл жердегі тұлғалық өзгерістерді былай көрсетуге болады: оқ-ы>оқу.

Әрине, бұйрық рай тұлғасы туынды етістік тұлғасынан барып жасалған. Жасы– етістігін қырғыз тіліндегі жоошу, жоош сөздерімен (алдыңғысы етістік, соңғысы – ынесім) салыстыруға болареді. Осы салыстыруды заңды деп қарасақ, онда қазақ тіліндегі «жасы» етістігі «жуас» сын есімімен тарихи түбірлес болып шығады.

Солай салыстыруға негіз – қырғыз тіліндегі варианттың созылыңқы дауысты мен, ал қазақ тіліндегі варианттың (созылыңқы дауысты мен, ал қазақ тіліндегі) дифтонгімен айтылуы, ақыр соңында үшеуінің арасындағы семантикалық байланыс.

«Ірі», Радлов «Сөздігінде» «ір - гной» ірі – гнить, киснуть, испортиться. Алғашқы түбір қазақ тілінде дербес қолданылмайды, тек туынды етістік және сонан жасалған есім тұлғаларығана айтылады. – бы тұлғалы етістіктердің ішінде «таты» (астың тұзы татыды) етістігі назар аударады.

Өйткені осы туынды түбірмен қатар «тат» /астан тат/ етістігі де айтылады. Бұл екеуінің арасындағы тұлғалық өзгерісті омонимдес түбірлердің әртүрлі

тұлғалануы деп қарау керек. Қазақ тілінде «тат» /тат басты/, /астантат/ есім, етістік омоним түбірлері бар. – бы аффиксі арқылы жасалған көне түркілік «Тару» етістігік өнеріп, өзінің дер бестігін жоғалтқан.

Қазақ тілінде бірлетістік тек етіс тұлғасындағана сақталған: тарыл, - бы тұлғалы етістерге негіз болған түбірлердің біразы дербестігін сақтаған: кемі, байы, кеңі тәрізді етістіктердің түбірі кем, бай, кең сын есімдері екені белгілі.

Дәл осы ерекшеліктер фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуында да көрініс табады. Тілімізде жеке-дара контекстерде қолданылатын фразеологизмдердің антоним жұбын анықтауға болады. Бұл тұста үнемі сөйлеу барысында жиі қолданылатын фразеологизмдердің антоним сыңары ассоциациялы ойлау арқылы оңай табылады. Мысалы: Екі иығына екі кісі мінгендей еңгезердей азамат, **еңкілдеп жылап** жібергенде жаралы Қасымның да көңілі босап, көзі жасаурай қалды (С.Досанов) ...Жасын тияп, жайраңдап шыға келген Бәдеуи **екі езуі құлағына жете** ыржиды (С.Досанов). Қазынананың берем дегенін сұрауға да **бет моншағы түседі** (Ғ.Мұстафин). Жасы үлкен кісінің жас кісіні сырласуға шақырғанда, азырақ жасқанғандай боп, дауысы еріксіз дірілдеп шығар еді, ал бұның **беті бұлк етпеді** (Ә.Нүрпейісов).

Бірінші сөйлемдегі еңкілдеп жылау фразеологизміне екінші сөйлемдегі екі езуі құлағына жету фразеологизмі антоним болады. Екі түрлі мазмұндағы контекст ішінде жұмсалса да бұлардың антоним бола алатындығын аңғару қиын емес. Сол сияқты үшінші, төртінші сөйлемдерде жеке-дара қолданылған бет моншағы түсу (ұялу мағынасында)-беті бұлк етпеу (ұялмау мағынасында) фразеологизмдері де қарсы мәнге ие. Бұл тұста ескерер жайт, контекст ішінде жеке қолданылған фразеологиялық бірліктің мән-мағынасына сай оның қарсы мәнін табуға әбден болатындығы. Контексте жеке-дара қолданылған фразеологизмнің қарсы мағынасын ауызекі сөйлеуде үнемі пайдаланылатын, жалпыға түсінікті фразеологизмдер қатарынан оңай табуға болады.

Тілімізде контексте авторлық өзгеріске түскен фразеологизмдердің де өзге фразеологизмдермен қарсы мәнде қолданылуы ұшырасады. Фразеологизмдер «тұрақты» аталғанымен, қолданылу процесінде бұлардың да азды-көпті өзгеріске түсіп отыратыны белгілі. Фразеологизмдердің өзгерістермен жұмсалған түрлері біздің қазақ әдебиеті шығармаларында да аз емес. Тіпті автор оларды қарама-қарсы мәндегі жұбымен қатар қолданып, өмірдегі қарсылықтарды астарлы суретке айналдыра отырып шығарманың көркемдік сипатын арттыра түскен. Мысалы:

– Еш пендені тыңдамай **өзің би, өзің қожа** болып үйренгесің. Басыңды жазбақ түгілі, астауға құйып шомылдырайын. Тек **айтқанымды істейсің, айдағанымға жүресің, айтақтағанымға үресің**(О. Бөкей).

– Пай-пай, заман-ай. Бұдан отыз жыл бұрын менен әрі **сірі шыққан кедей** еді. Құлығымен емес, ақылымен-ақ жиып алды ғой үйір-үйір жылқыны. Қазір ол **дәулетіне сәулеті сай** бай адамдар қатарында (О. Бөкей).

– Өлім алдындағы қорқынышы болар, шал біресе **көзінен жас аққаншаайқайлай күледі**, біресе **ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылай** берді (О. Бөкей).

Бірінші сөйлемде «айтқанына көніп, айдауына жүру» фразеологизмін автор «айтқанымды істейсің, айдағаным жүресің, айтақтағаным үресің» деп өзгертіп қолданған. Аталған фразеологизм дегенін бұлжытпай орындау, тыңдау мағынасын білдіріп, іргелес сөйлемдегі өзі би, өзі қожа (ешкімді тыңдамайтын, өз дегенімен жүретін адамға қатысты айтылады) фразеологизміне қарсы мәнде келіп тұр. Тілімізде сіңірі шыққан кедей фразеологизмі қолданыста бар, автор бұл фразеологиялық тұлғаны сірі шыққан кедей деп өзгертіп, дәулетіне сәулеті сай фразеологизмінің антонимі ретінде жұмсаған. Соңғы сөйлемде адамның қарама-қарсы (күлу-жылау) эмоциясын білдіретін фразеологизмдер келтірілген [7, 67]. Мұнда авторлық өзгеріске түсіп қолданылған – ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау фразеологизмі. «Жылау» әрекетіне қатысты – ағыл-тегіл жылау, ботадай боздау, көз жасы көл болу, еңірегінде етегі толу, көзінен сорасы ағу, боз інгендей боздау, зар еңіреу деген фразеологизмдер бар. Бірақ, автор бұлардың бірін де қолданбай ішек-қарыны аузына тығыла еңкілдеп жылау фразеологизмін ұсынады. Бір ескерер жайт, фразеологизмдер авторлық өзгеріске түскенде оның бір немесе екі компоненті ғана өзгертіліп қолданылуы мүмкін. Келтірілген мысалда жазушы ішек-сілесі қатқанша күлу фразеологизмін жылауға қатысты өзгертіп ұтымды пайдаланған. Фразеологизмдердің бұлайша авторлық өңдеумен өзгертіліп қолданылуында фразеологизмдердің образдылығы мен мәнерлегіштік сипатын арттыру мақсатымен қатар, жазушының сөз саптауының ерекшелігін де байқауға болады.

Контексте тірек сөз негіз болған фразеологизмдердің біреуінің компоненттері толық беріліп, екіншісінікі толық болмаған жағдайда да қарсы мәнді ажыратуға болады. Мысалы: 1) «Заман-ай, кісіге **бақ қонамын** десе де, **ұшамын** десе де сәл-ақ нәрседен екен-ау» – деп ойлайды кейде Мехмет ауыр күрсініп отырып (Т.Нұрмағанбетов).

2) Оның **жүрегінің ақ** немесе **қара** екенін бірер рет сыр шертісіп, әңгімелескеннен кейін ғана білуге болады деп ойлаймын («Жасалаш») [8, 64].

Бірінші мысалада жұп фразеологизмдерге тірек болып тұрған ортақ компонент – «бақ» сөзі (бақ қону – бағы ұшу). Сөйлемде автор бұл жұптың бірін толық қолданып (бақ қону), екіншісін толық қолданбаған. Десек те, бұл тұста қарама-қарсылық нақты көрініп тұрғандығын байқауға болады. Екінші сөйлемде ақ жүрек – қара жүрек антоним фразеологизмдердің жасалуына негіз болған тірек компонент – «жүрек» сөзі. Бұл тұста да жұп фразеологизмдердің біреуі толық берілсе (ақ жүрек), екіншісі толық емес.

Антоним фразеологизмдер контексте фразеологизмнің мағынасын нақтылап, түсіндіріп, анықтап тұратын сөздермен жарыса жұмсалады. Кейде

керсінше, қарсы мәндегі сөздің мән-мағынасын қатар қолданылған фразеологизм түсіндіріп тұруы мүмкін:

1) Хадишаның ұсынысын қабылдамаған екі ұлдың **қабағына қар жауып** ашуланып, дәм сызбай сазарып отырып алды. – Иә, мен тәтемің, Елжас пен Олжас інілерім деп тұйықтан шығар жолдың табылғанына қуанған Хадиша. Осыдан кейін ғана балалар қуанып **көңілдері жадырап** сала берді (Б.Мұқай).

2) Бірақ Шымкентке кетсе, **күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылып** көңілсіз күйге енеді. Достары келсе **қуанышы қойнына сыймай**, мәз болып әрқайсысының жақсы көретін тағамдарын істеп әбігерге түседі (Б. Иманғазина) [9,27].

Нәтижелер. Келтірілген мысалдан байқағанымыздай, қабағына қар жауу –көңілі жадырау фразеологиялық антонимдерімен бірге, фразеологизмдердің мағыналарын түсіндіріп, нақтылап тұрған – ашулану-қуану лексикалық бірліктері қатар қолданылған. Екінші сөйлемде Күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айырылу – қуанышы қойнына сыймау антоним фразеологизмдерінің мәнін көңілсіз күйге ену – мәз болу тіркесітүсіндіріп тұр.

Контексте бір сөйлемнің ішінде екі-екіден жұп болған параллель антонимдік фразеологизмдердің қатарымен келуі де кездеседі.

Мысалы: Шалға ұрлана қарады, **жүзіне көлеңке жүгіріп, қабағы түйюлі** екен. Бұл болса көптен күткен адамы келген соң **қабағы ашылып, жүзіне шыр жүгірді** (Б.Мұқай).Фразеологиялық антонимдердің контексте қолданылуының бұл түрі өте сирек ұшырасады. Жазушы шығармасында контрастың күшті деңгейін көрсету, салыстыру мақсатында бұндай қолданысты кездестіруге болады. Бұл мысалда автор антоним фразеологизмдерді екі адамның эмоциялық күйі мен жағдайын қатар алып салыстыруда қолданғанын байқаймыз [10,25]. Сөйлемдегі бірінші фразеологиялық антонимдік жұп – жүзіне көлеңке жүгіру – үзіне шыр жүгіру болса, екінші жұп – қабағы ашылу – қабағы түйілу.

Қорытынды. Фразеологизмдердің антонимдік ерекшеліктері контексте айқын көрінеді. Антоним фразеологизмдердің қолданылу сипатын кең және тар көлемдегі контекст ауқымынан айқындай аламыз. Көркем шығарма тілінде фразеологиялық антонимдердің жиі кездесуі, алдымен жазушы тілінің шеберлігін білдірсе, кейде кейіпкердің түрлі мінез-құлқын, қасиеттерін, дүниедегі түрлі құбылыстарды қарама-қарсы қоя отырып салыстыруда таптырмайтын көркемдік әдіс болып табылады. Контексте берілу ыңғайына қарай, антоним фразеологизмдер бір сөйлем ішінде немесе іргелес тұрған сөйлемдерде, сөз бен фразеологизмнің антоним болуы, лексикалық және фразеологиялық антонимдердің қатар бір сөйлем ішінде кездесуі сияқты т.б. формаларда қолданылады. Сондай-ақ жеке тұрғанда антонимдік жұп құрмайтын фразеологизмдердің контексте антоним ретінде жұмсалуды да кездеседі.

Әдебиеттер

1. Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
2. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 320 б.
3. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 215 б.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1962. – 302 б.
5. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.
6. Өмірәлиев Қ. Абай афоризмі. – Алматы: Мектеп, Қазақстан, 1993. – 128 б.
7. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар / құрас., П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н.Нұрәділ; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред басқ. Ж.Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.
8. Айғабылұлы А. Қазақ тілі морфонологиясы мен лексикологиясы. – Алматы: Ел- шежіре 2006. – 270 б
9. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің стилистикалық прагматикасы: Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 263 б.
10. Ағабекова Б.Н. Тіл біліміндегі фразеологиялық теңеулерді зерттеу мәселесі // «Тілтаным» А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институты, Алматы, –№4, 2007, – 106-109 бб.

Г.С. РАЙНБЕКОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова, Астана, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КОНТЕКСТЕ

Аннотация. Одна из актуальных проблем изучения фразеологических антонимов в казахском языкознании – их отражение в контексте. Считается важным определить антонимию в контексте фразеологических единиц (в зависимости от области применения). Контекст является одним из основных критериев определения контрастов во фразеологизмах. Рассмотрение фразеологических антонимов в масштабе контекста может служить основой для определения их стилистических свойств, выделения форм антонимических взаимоотношений, которые могут существовать между фразеологическими единицами. Антонимические отношения фразеологизмов являются более четкими и конкретными в языке художественного произведения. Любое художественное произведение может быть реализовано с помощью различных языковых средств, что повышает значимость произведения. Такими же специфическими свойствами обладают и фразеологические антонимы. Сравнение противоположных явлений, касающихся различного поведения, социального положения, жизни человека, даже противоположная сторона природных явлений умело, точно передается в произведениях писателя посредством фразеологизмов. Однако в лингвистике мнения и утверждения о свойстве передачи антонимов в контексте выражаются, группируются только в

отношении лексических единиц.

Фразеологизмы придают языку произведения национальный колорит. Умение правильно использовать фразеологизмы сочетается с мастерством передачи языка деятелей, с освоением сокровища народного языка.

Ключевые слова: фразеологизм, контекст, единица, антонимы, язык, лексика.

G.S. RAINBEKOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

THE SPECIFICITY OF PHRASEOLOGICAL REFLECTION IN CONTEXT

Abstract. One of the topical problems in the study of phraseological antonyms in Kazakh linguistics is their reflection in the context. For this reason, we think it is important to define antonymy in phraseological units in context, depending on the field of application. Context is one of the main criteria for identifying contrasts in idioms. Consideration of phraseological antonyms on the scale of the context can serve as a basis for determining their stylistic properties and highlighting the forms of antonymic relationships that may exist between the phraseological units. The antonymic relationship of phraseological expressions is clearer and more concrete in the language of a work of fiction. Every work of fiction can be realised through a variety of linguistic means, which increases the significance of the work. Phraseological antonyms have the same specific characteristics. Comparisons of opposite features, of different behaviour, social status, human life, even the opposite side of nature, are skillfully and precisely conveyed in the works of the writer by means of phraseological expressions. However, in linguistics, the opinions and statements about the transmission property of antonyms in context are expressed, and grouped only in relation to lexical units.

Phraseological expressions, as well as the revival of the language of a literary work, also give the language of the work a national colouring. The ability to use phraseological expressions correctly is combined with an ability to transmit the language of actors and to master the treasures of the national language.

Key words: phraseology, context, unit, antonyms, language, vocabulary.

References

1. Jaqypov J.A. Söileu sintaksisınıñ sipattary. – Qarağandy: QarMU baspasy, 1998. – 159 b.
2. Răbiğa Syzdyqovanyñ «Qazaq ädebi tılıñ tarihy». – Almaty: Ana tılı, 1993-320 b.
3. Qazaq tılıñ qysqasha etimologialyq sözdığı.–Almaty: «Ėylym» baspasy, 1966-215 b.
4. Keñesbaev I., Mūsabaev Ė. Qazırğı qazaq tılı.–Almaty: Ana tılı, 1962-302 b.
5. Bolğanbaev Ä., Qaliev Ė. Qazırğı qazaq tılı leksikologiasy men frazeologiasy. – Almaty: Sanat, 1997. – 255 b.
6. Ömiräliev Q. Abai aforizmi. – Almaty: Mektep, Qazaqstan, 1993. – 128 b.

7. Abaitanu. Таңдамалы еңбектер. II том. Олар мен толғанстар / құрас., P.Bisenbaev, E.Karıbozov, L.Mūsaly, N.Nūrädil; jauapty red. Ä.Taraq; jalpy red basq.J.Dädebaev. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 264 b.

8. Aiğabylūly A. Qazaq tılı morfonologiasy men leksikologiasy. – Almaty: El- şejiре 2006. – 270 b

9. Älkebaeva D.A. Qazaq tılınuñ stilistikalyq pragmatikasy: Monografia. – Almaty: Qazaq universiteti, 2005. – 263 b.

10. Aғабекова B.N. Tıl bilimindegi frazeologialyq teñeulerdi zertteu мәselesi// «Tiltanym» A.Baitürsynov atyndaғы tıl bilimі instituty, Almaty, –№4, 2007, – 106-109 bb.

Автор туралы мәлімет:

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Райнбекова Гульмира Сайлаубайевна – магистр педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Rainbekova Gulmira Sailaubayevna – Master of Pedagogical Sciences, Docent, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan